

OSMANLI İDARESİNDEKİ LÜBNAN'DA İPEK ÜRETİM VE TİCARETİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

An Assessment of Silk Production and Trade in Lebanon Under Ottoman Rule

Kürşat ÇELİK*

ÖZET

Bu çalışmada, Osmanlı idaresindeki Lübnan'da ipek üretim ve ticaretinin tarihi seyri, bölge için önemi ve Osmanlı Devleti'nin Lübnan ipeği için uyguladığı politika ele alınmıştır.

Günümüzde Lübnan Cumhuriyeti'nin sınırları kuzeyden güneye doğru, Trablusşam, Beyrut, Sayda ve Sur şehirleri ile Cebel-i Lübnan'ı içine almaktadır. Yavuz Sultan Selim'in meşhur Mısır seferi ile Osmanlı hâkimiyetine girmiş olan Lübnan toprakları, 1918 yılına kadar Osmanlı idaresinde kalmıştır. Lübnan tarihinde ticareten sonra en önemli iktisadî kaynak ipek üretim ve ticareti olmuştur. Osmanlı hâkimiyetinde ipek iktisadî bir ürün olmasının yanı sıra rekabet unsuru, güç kaynağı, yaptırım aracı, hedef ve marka olarak da ön plana çıkmıştır. 16. ve 17. yüzyıllarda yerel ağa ve beylerin güç unsuru olan ipek, 18. yüzyılın sonunda yaptırım aracı olarak kullanılmış, 19. yüzyılın ilk yarısında Marunî ve Dürzi çatışmalarında birer hedef ve rekabet unsuru olarak ön plana çıkmıştır. Lübnan ipeği, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren küresel bir marka olarak bölgesel kalkınmanın kaynağı olmuştur. Bu özellikleri ile ipek Lübnan tarihinde önemli bir yere sahiptir.

Anahtar Kelimeler: Lübnan, Osmanlı, İpek, Ticaret.

ABSTRACT

In this study, historical journey of silk production and trade in Lebanon, under Ottoman rule, its importance for the region and the policy is applied by Ottoman for Lebanon's silk are analyzed in this study.

Today, the boundaries of the Republic of Lebanon from north to South contains the cities of Tripoli, Beirut, Sidon, Tyre and Jabal-i Lebanon. Lebanon, had joined the Ottoman rule as a result of the Egyptian expedition of Sultan Selim, had remained under Ottoman administration until 1918. In the history of Lebanon, silk manufacturing and trade has been the most important economic resource after the trade. Silk, in addition to being an economic product under Ottoman rule, it has also come into prominence as source of competitive factor, political power, enforcement tool and the target brand. Silk which has been the power element of the local network and lords in the 16th and 17th centuries, at the end of the 18th century it was used as coercion tool, and it has come to the forefront of competitiveness as a destination in the first half of the 19th century during the conflict of Maronite and Druze. Lebanon's silk, has been a source of regional development as a global trademark since the second half of the 19th century. Silk, with these characteristics has an important place in the history of Lebanon.

Key Words: Lebanon, Silk, Trade, Ottoman

GİRİŞ

İktisadî hayat ile coğrafya arasında önemli bir ilişki vardır. Coğrafya her yerde, her zaman aynı cömertlikte değildir. Bu durum coğrafi farklılığı meydana getirmiştir. Coğrafi farklılıklar, yüzey şekilleri, bitki örtüsü, hayvan varlığı, ısı, yağış, nem, yer altı ve yerüstü zenginlikleri şeklinde ortaya çıkmaktadır¹. Coğrafi farklılıklar devletlerin en önemli gelir kaynaklarıdır. Bu nedenle de coğrafi zenginliklerin farkında olarak, iktisadi bir projeksiyon oluşturmak tarihte devletlerin en önemli görevi olmuştur. Coğrafi zenginliklerine göre devletlerin politikalar üretmeleri, bölgesel kalkınma ve zenginliği beraberinde getirmiştir. Osmanlı Devleti, iktisadi hayat için coğrafyanın sunmuş olduğu farklılıkları bir değer olarak görmüş ve iktisadi politikalarını da buna göre planlamış ve uygulamıştır. Bu nedenle Bursa'da ipek, Ankara'da tiftik keçisi, Balıkesir'de zeytin,

* Doç. Dr., Fırat Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü ELAZIĞ, Mail: kursatel@gmail.com

¹ Mustafa Öztürk, *Tarih Felsefesi*, Elazığ, 1999, s.40-41.

Karahisar'da afyon gibi bölgesel marka mahsuller olarak temayüz etmiştir. Osmanlı idaresindeki Lübnan'da, hâkim iradenin tutumuna göre yetiştirilen ürünler noktasında bir marka olarak ipek ön plana çıkmıştır. Lübnan'da ticaretten sonra en önemli ekonomik unsuru olan ipek üretim ve ticareti, Osmanlı hâkimiyetinde sadece gelir getiren bir ürün olmakla kalmamış aynı zamanda bölgede güçlü olmak isteyen ağa ve beyler arasında bir güç ve rekabet aracı haline gelmiştir.

Lübnan ve çevresinin ipek üretimi açısından önemli olmasındaki, temel nokta yukarıda da değinildiği üzere fizikî ortam uygunluğundan kaynaklanmıştır. İpekböceği, yaşadığı ortamdaki sıcaklık ve nem koşullarına hassasiyet gösteren bir canlıdır. Onun fizyolojik faaliyetlerini tam olarak yerine getirebilmesi için gelişim evrelerinde (Nisan- Haziran döneminde) 20-28°C'lık ideal ortam sıcaklığı, %70-85 arasında değişen nispi nem oranlarına ihtiyaç vardır². Lübnan ve çevresi, sıcaklık ve nem özellikleri açısından belirtilen bu değerlere benzer özellikler gösterir.

Lübnan bölgesinde bilinen ilk devlet teşekkülü Fenikeliler ile başlamıştır. Fenikelilerden sonra bölgenin idaresi sırasıyla Persliler, Büyük İskender, Romalılar, Bizans, Emeviler, Abbasiler, Selçuklular, Haçlılar, Eyyubiler, Memlûkler ve Osmanlıların eline geçmiştir. Lübnan bölgesinde ipek üretiminin ilk defa ortaya çıkıp ticari bir yapıya dönüşmesi Romalılar döneminde olmuştur. Justinian döneminde Perslilerden yapılan ipek ithalatının durmasıyla bölgede pek çok kişi işini kapatmış ve devlet büyük bir gelir kaybına uğramıştır³. Justinian'ın imparatorluğunun ihtiyaç duyduğu ipeği üretmek üzere görevlendirdiği iki Bizanslı papazın Çin'e giderek gizli bir şekilde üretilen ipeğin, üretim bilgisi, tohum alma, araçlarının yapımı gibi meslekî bilgilerini öğrenmeleri ve bölgeye getirmeleri ile ipek, Suriye ve Lübnan'da üretilmeye başlandığı rivayet edilmektedir⁴. İpeğin üretilmesi ile birlikte bölgede dut ağacı da yetiştirilmeye başlanmıştır. Bölgede üretilen ipeğin, boya tutma ve parlaklığı nedeniyle rağbet görmesi ipeğin ticari bir üretime dönüşmesini sağlamıştır. İran'da ipek fiyatlarının artması, ipek tüccarlarını farklı bir arayışa itmiştir. Lübnan ve Suriye'deki ipeğin kalitesi ve fiyatının uygunluğu ipek tüccarlarını bu bölgeye yönlendirmişti⁵. Böylece ipek üretimi zamanla bölgenin önemli bir gelir kaynağı haline almıştır. Bölgedeki ipek üretimini genelde Marunî ve Hristiyan gruplar yapmıştır.

1. Osmanlı Hâkimiyetinde Lübnan İpeğinin Gelişimi

16. yüzyılın başlarında İngiliz tüccarlar ticaret gemileri ile Lübnan limanlarına İngiliz kumaşı getirip buradan ipek, baharat ve zeytin almaktaydılar⁶. Yine Venedik, Ceneviz ve Fransız tüccarlarında bölgeden ipek satın aldıkları bilinmektedir. Yapılan bu alışverişler, Osmanlı idaresinden önce bölgede ipek üretim ve ticaretinin yapıldığını göstermektedir. Osmanlı idaresinin ilk yıllarında ipek üretimi ile ilgili detaylı bilgiler tahrir defterlerinden tespit edilmektedir. Tahrir defterlerinde “*devâlib-i harir*” ve “*mizan-ı harir ve dellâliye*” adı ile vergiler alındığı kayıtlarda mevcuttur. Devâlib-i Harir, ipek işleyen dolap için kullanılır iken mizan-ı harir ve dellâliye, gümrüklere getirilen ipekten alınan vergi için kullanılan tabirlerdir. Bu iki tür vergiden elde edilen miktarlar ile ipek üretimindeki hareketliliği takip edebilmek mümkündür. Mizan-ı harire gelen ipekler tartılır, tartılan ipeğin miktarına göre vergisi alınır. Vergisini ödeyenlerin eline “*edâ tezkeresi*” verilir ve böylece mükerrer vergi alınmamasına çalışılırdı. Harir gümrüğündeki “*dellâl*” ipeğin kalitesini kontrol ederdi. Böylelikle gümrüklere gelen ipeğin kalitesi ve miktarı tespit edilirdi. 1528 tarihli Şam livası tapu tahrir defterine göre Beyrut şehir merkezinde dört adet ipek dolabı bulunur iken mizan-ı harir ve dellâliye vergisi olarak 10.000 akçe gelir elde edilmişti⁷.

² Murat Özgür, “Türkiye’de İpekböcekçiliği”, *AÜDTCF, Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, 12, Ankara 1996, s.97.

³ Louis C. West., “Commercial Syria Under the Roman Empire”, *Transactions of the American Philological Association*, 55, 1924, s.168-169.

⁴ A. A. Vasilev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, (Çev. Arif Müfid Mansel), Ankara, 1943, s.210-211; Nina Jidejian, *Beirut Through The Ages*, Beirut, 1986, s.74-76; Suriye bölgesi, ham ipek üretimi ile biliniyordu. Ümit Koç, *Savaşın Sanata İpek*, Elazığ, 2009, s.65.

⁵ Kamal Salibi, *A House Of Many Mansions The History of Lebanon Reconsidered*, London, 1988, s.105.

⁶ Akdes Nimet Kurat, *Türk-İngiliz Münasebetlerinin Başlangıcı ve Gelişmesi (1553-1610)*, Ankara, 1953, s.2.

⁷ *BOA, TD, nr. 430, s.251.*

1535'de Beyrut'ta ipek dolabı sayısı 12'ye⁸, 1548'de 20'ye⁹ ve 1569'da ise 30¹⁰ âdete ulaşmıştı. Sayda şehir merkezinde ise ipek dolabı ile ilgili ilk tahrir kayıtlarında herhangi bir sayı belirtilmemiş iken 1548 ile 1596 tarihleri arasındaki kayıtlarda 10 adet ipek dolabı bulunduğu tespit edilmektedir¹¹. Lübnan bölgesinin bir diğer önemli şehri olan Trablusşam'da ise şehir merkezinde 1536'da 10, 1547'de 33 ve 1571'de 40 adet ipek dolabı bulunuyordu. Trablusşam sancağının tamamında ise 1536'da 217, 1547'de 434 ve 1571'de 488 adet ipek dolabı mevcuttu¹². İpek ticaretinin önemli göstergesi olan mizan-ı harir¹³ den Trablusşam'da 1519'da 25.000 akçe, 1571'de ise 80.000 akçelik gelir elde edilmişti¹⁴. Lübnan'da Osmanlı idaresinin tesis edilmesinden sonra ipek üretim ve ticaretinde önemli artışlar meydana gelmişti. Özellikle Trablusşam'da ipek dolabı sayısı ve vergi gelirlerinde yüzde üç yüzlük artışın yaşandığı görülmektedir. Bu artışın yaşanmasında Yavuz Sultan Selim'in İran'a karşı izlemiş olduğu politika etkili olmuştur. Şah İsmail'i mahvetmek isteyen Yavuz Sultan Selim, İran ipeğinin ithal edilmesine ambargo koymuş ve Osmanlı topraklarında ham ipek ticaretini tümüyle yasaklamıştı. Her ne sebeple olursa olsun İran ipeğinin Osmanlı sınırları içerisine girmesine yasak getirmişti. İpek getirenlerin de kim olursa olsun ipeklerine el koyacağını belirtmişti¹⁵. Bu sert önlemler en fazla İtalyanları etkilemişti. Lübnan ham ipeğini genelde İtalyanlar veya Venedikliler almaktaydı. Bu nedenle İran'a ambargo konulunca en fazla İtalyanlar zarar gördü. İtalyanların rakipleri olan İngiliz ve Fransızlar ise bu durumdan kazançlı çıktılar¹⁶. İran ipeğine karşı alınan bu karar Lübnan ipeğine olan talebi de arttırmıştı. 16. ve 17. yüzyılda Kuzeybatı Avrupa'da tekstil üretiminin artışı Avrupa'da ipek talebini yükseltti. İngiliz ve Fransız tüccarlar büyüyen ham ipek talebini karşılama konusunda, Venediklilerin Doğu Akdeniz ticareti üzerindeki mevcut tekeli kırma arayışındaydılar. Bu nedenle kendilerine ticari hedef olarak doğu Akdeniz kıyı şehirlerini hedef olarak seçtiler. Fransızlar ilk olarak Lübnan ve çevresindeki pek çok şehirde ticari temsilcilikler açtılar. Fransız asıllı ilk levanten şirketi konsolosu 1583'te Trablusşam'da açılmıştır¹⁷. 1593 tarihli bir Venedik raporuna göre ise Trablus'a bir çeşit özerklik tanınmıştı ve Avrupalı tüccar, o sırada Osmanlı mültezimi ve valisi sıfatlarını da taşıyan yerel Arap Emiri Fahreddin Maan'a fazladan koruma parası ödüyorlardı. Aslında 16. yy'ın son yıllarında Fransızların, Lübnan kıyı şehirlerini tercih etmelerindeki temel nokta güvenilir bir ortamın oluşmasıydı¹⁸. İpek üretimini artıran bir diğer sebep ise İspanya'dan kovulan ve çoğu tekstil işçisi olan Yahudiler eliyle, özellikle Safed'e bağlı nahiyelerde yapılan ipekböcekçiliği sayesinde ipek üretimin artmasıdır¹⁹. Avrupalı tüccarların Lübnan bölgesine yönelmesiyle birlikte ipek üretimi ve ticaretinde önemli artışlar olmuştur. Bu artışları Evliya Çelebi Trablusşam'ı ziyareti sırasında "niçe kere yüz bin kantar harir hasıl olur" şeklinde ifadesiyle tarif etmiştir²⁰. Aynı şekilde Evliya Çelebi Sayda'daki esnafın da ipekböceğinden iyi kâr elde ettiğini seyahatnamesinde belirtmiştir²¹. Avrupalı tüccarların talebiyle artan ipek

⁸ BOA, TD, nr. 401, s.408.

⁹ Mustafa Öztürk, "1548 Tarihli Mufassal Tahrir Defterine Göre Beyrut", XII. Türk Tarih Kongresine Sunulan Bildiri, III, Ankara, 1999, s.853.

¹⁰ BOA, TD, nr. 543, s.235.

¹¹ M. Adnan Bakhit, "Sidon in Mamluk and Early Ottoman Times", *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, 3, İstanbul, 1983, s.67-68; TKA, TD, nr. 177, s.151a.

¹² Enver Çakar, *Doğu Akdeniz Sahilinde Bir Osmanlı Sancağı: Trablus (1516-1579)*, Ankara, 2012, s.283.

¹³ 1547 tarihli Trablusşam Kanunnâmesinde "ve resm-i mizan diyar-ı şarkdan gelen haririn her batmanından iki akçe alandan ve iki akçe satandan ve beledi haririn her batmanından dört akçe alandan ve dört akçe satandan alınır" ifadesiyle ipektan alınan vergi miktarı belirtilmiştir. Enver Çakar, *Trablus (1516-1579)*, s.351.

¹⁴ Enver Çakar, *Trablus (1516-1579)*, s.298.

¹⁵ Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, 1, İstanbul, 2000, s.281-282; Afşin Şahin, Sibel Cengiz, "16'ncı Yüzyıl Fiyat Devrimi ve Osmanlı İran Savaşlarının Osmanlı İpekçilik Endüstrisi Üzerine Etkileri", *İşletme ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 1-1, 2010, s.76.

¹⁶ Suraiya Faroqi, *The Ottoman Empire and the World Around It*, New York, 2004, s.141.

¹⁷ Bruce Masters, "Halep: Osmanlı İmparatorluğunun Liman Kenti", *Doğu ile Batı Arasında Osmanlı Kenti Halep, İzmir ve İstanbul*, (Edit: Edhem Eldem, Daniel Goffman, Bruce Masters), İstanbul, 2003, s.30.

¹⁸ Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, 1, s.413.

¹⁹ Ünal Taşkın, *Osmanlı İdaresinde Safed (1516-1600)*, Elazığ, 2011, s.142-143.

²⁰ *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 9, Devlet Matbaası, İstanbul, 1935, s.406.

²¹ *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 9, s.428.

üretimi şehirlerin değişmesine de neden olmuştur. Örneğin, Trablusşam'da *Sukū'l-Harrârîn* isimli çarşı kurulurken²² yine Beyrut'ta *Sukū't-Tavile* isimli çarşıda ipek ticareti ve üretimi yapılmaya başlanmıştır²³. 1784'de Sayda'yı ziyaret eden seyyah Volney Sayda'da bulunan altı handa ipek ticaretinin yapıldığını işaret etmiştir²⁴. Bu değişim sadece Lübnan ile de sınırlı kalmamıştır. Özellikle Lübnan'ın şehirlerine yakın olan başta Şam şehri olmak üzere çevre şehirleri de etkilemiştir. Örneğin, Şam'da *Sûk-ı Harir* isimli pazarda Lübnan'dan getirilen ham ipekler işlenir ve satışa hazır hale getirilirdi²⁵.

Osmanlı idaresinde, ipeğin Lübnan ve çevresinde kâr getirici bir meta olması ile birlikte bölgenin yerel reis ve yöneticileri de bunu kontrol altına almaya ve bundan olabildiğince istifade etmeye çalışmışlardır. Bu durumun belki de en iyi örneği Emir Fahreddin Maan'da²⁶ görülür. Emir Fahreddin Maan döneminde Avrupalılar ile ipek ticareti önemli bir gelir kaynağı haline gelmiştir²⁷. Emir Fahreddin'in yıllık olarak ürün bazında ipektan 80.000, şarap ve yağdan 50.000, pamuktan 30.000, tahıldan 30.000, hayvanlardan 15.000, alet ve edevattan 20.000 diğer vergilerden ise 70.000 olmak üzere toplam 295.000 akçe kazanç sağlamıştır²⁸. Buna göre Emir Fahreddin vergilerden sonra en fazla geliri ipektan sağlamıştır. Emir Fahreddin ipek üretimini artırmak için bölgedeki susuz yerlere su getirerek dut ağacı yetiştirilmesini sağlamıştır. Özellikle Trablusşam'da Emir Fahreddin zamanında 14.000 dut ağacı ekilmiştir²⁹. Emir Fahreddin için ipek sadece bir ürün değildi aynı zaman hayati öneme sahip bir ödeme aracıydı. Örneğin, Emir Fahreddin, Osmanlı Devleti'ne karşı ayaklanmasından sonra üzerine gönderilen Murad Paşa'nın kendisini bağışlaması için Paşa'ya 300.000 akçe ödemeyi teklif etmiş bunun yarısını peşin, yarısını ise ipek olarak ödemeyi taahhüt etmişti³⁰. Bölge hâkimleri maddi güçlerinin kaynağını ipektan temin etmişlerdir.

²² Enver Çakar, *Trablus (1516-1579)*, s.178.

²³ Kürşat Çelik, *Osmanlı Hâkimiyetinde Beyrut (1839-1918)*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Elazığ, 2010, s.105.

²⁴ François Volney, *Voyage en Égypte et en Syrie, pendant les années 1783, 1784 et 1785*, 2, Paris, 1822, s.96.

²⁵ Karl Baedeker, *Palestina and Syria*, Leipzig, 1906, s.307.

²⁶ Dürzilerin lideri Korkmaz Maan'ın 1590'da öldürülmesiyle, oğlu Emir Fahreddin Maan, babasının yerine geçmiştir. Fahreddin Maan 1594'te Şam beylerbeyi olan Kuyucu Murad Paşa ile yakın ilişki kurarak gücünü arttırmış ve rakiplerinin bir kısmını bertaraf etmiş, bir kısmını da kendisine bağlamıştır. 1598'de giriştiği mücadelede başarı kazanarak nüfuzunu kuzey Lübnan'a kadar yaymıştır. Osmanlı hükümeti tarafından Safed sancak beyliği de verilen Fahreddin'in böylece Safed'den Aclun, Banyas'a ve güney Lübnan'a doğru hâkimiyetini genişletmiştir. Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu karışıklıklardan faydalanıp istiklalini kazanmak için harekete geçtiği anlaşılan Emir Fahreddin, Şam'ı kuşatan Canbolatoğlu'na da yardım etmiştir. Fakat Canbolatoğlu'nun 23 Ekim 1607'de Kuyucu Murad Paşa tarafından yenilgiye uğratılması üzerine geri çekilerek Osmanlı'dan af dilemişti. İsteği kabul edilerek Safed sancağı yeniden kendisine verilmişti. Fahreddin bundan sonra kendisine yeni müttelikler aramaya başlamış ve özellikle İtalya'da Toskana dukaları ile ilişki kurmuştur. 1611'den sonra olumsuz faaliyetlerini artıran Emir Fahreddin üzerine 1613'te Osmanlı ordusu harekete geçince üç gemiyle Toskana'ya kaçmayı başarmıştır. Emir Fahreddin Toskana'ya kaçtıktan sonra padişaha mektup göndermiş bu mektubunda Sultana bağlı olduğunu ve Hacc-ı Şerif için gerekli mühimmatı sağlayacağı belirtiltikten sonra, olayların bu hale gelmesinde sadrazam Nasuh Paşa'nın sorumlu olduğunu bin kişinin onun yüzünden öldüğünü ifade etmiştir. Emir Fahreddin'in oğulları Yunus ve Ali Maan hazineye yüklü miktarda para gönderdikten sonra Sayda, Safed ve Beyrut bunlara geri verilmiştir. Safed'e Yunus, Beyrut ve Sayda'ya Ali Maan atanmıştır. Bu sırada Emir Fahreddin ise Toskana'dan sonra sırasıyla Livorno, Floransa, Messina, Malta, Damur, Palermo ve Naples'e gitmiştir. Hatta Papa'yı ziyaret etmiş, Papa tarafından büyük ilgi görmüştür. Eylül 1618'de padişahın kendisini affetmesiyle önce Akka'ya oradan Sayda'ya geri gelmiştir. Fahreddin, Sayda'ya geldikten sonra eski görevi kendisine iade edilmiştir. Emir Fahreddin kısa süre sonra tekrardan olumsuz faaliyetlerine başlamış pek çok yeri ele geçirmiş ve bölgedeki hâkimiyet alanını genişletmiştir. Sultan IV. Murad bu sorunun halledilmesi için Şam Beylerbeyi Küçük Ahmed Paşa'yı görevlenmiştir. Emir Fahreddin, Cizzin yakınında Aralık 1633'de yakalanarak Cizzin'de hapsedilmiş, Küçük Ahmed Paşa tarafından aynı yıl çocuklarıyla birlikte İstanbul'a gönderilmiştir. Oğullarından biri ve Fahreddin Maan, Mart/Nisan 1635'de idam edilmiştir.

Ayrıntılı bilgi için bkz. Feridun Emecen, "Fahreddin Ma'noğlu", *DİA*, 12, İstanbul, 1995, s.80-82; Abdul-Rahim Abu-Husayn, *Provincial Leaderships in Syria 1575-1750*, Beyrut, 1985; Ahmed al-Halidi es-Safadi, *Lübnan fî Ahdi'l Emir Fahreddin el-Ma'ani es-Sani*, (Neş. Fuad Efram Bustani, Tercüme: Esed Rüstem), Beyrut, 1969.

²⁷ Karl Baedeker, *Palestina and Syria*, Leipzig, 1906, s.272.

²⁸ Alessandro Olsaretti, *Trade, Diplomacy and State Formation in The Early Modern: Mediterranean: Fakhr al-Din II, the Sublime Porte and The Court of Tuscany*, Montreal, 2005, s.111.

²⁹ Alessandro Olsaretti, *Fakhr al-Din II*, s.111.

³⁰ Alessandro Olsaretti, *Fakhr al-Din II*, s.103.

Bu sebeple ipeğin üretiminin artırılması ve uygun fiyata ticaretinin yapılması bölgedeki yerel reis ve idarecilerinin temel amacı olmuştur. Emir Fahreddin bu nedenle İtalya'ya sığındığı zaman buradaki tüccarlarla ikili görüşmeleri neticesinde ham ipeğe karşı kumaş ve bazı maddelerin alınacağına dair bazı antlaşmalarda yapmıştı. Emir Fahreddin, Avrupa'da sadece ticari antlaşmalar yapmamış bunun yanı sıra ipek üretimini artıracak bazı teknolojik gelişimlerinde Lübnan'a getirilmesini sağlamıştı. Örneğin, sondaj vurulmasını öğretmek için iki mühendis getirtmişti. Böylelikle sulama bilgisinin gelişmesiyle bölgedeki zirai üretimde katma değeri yüksek ürünler yetiştirilmeye başlanmıştı. Yine bu dönemde ipek tohumunun ıslahı yapılarak daha kaliteli ipek üretimi de gerçekleştirilmiştir. Kaliteli ipek üretimi ile Avrupa'ya yapılan ihracat artmış ve Avrupa'da Lübnan ipeği marka haline gelmişti³¹. Emir Fahreddin'in yapmış olduğu olumlu girişimler neticesinde Avrupa'da Lübnan ipeği ile birlikte Lübnan şehirlerinin de önemi artmıştır. Fransız ipek tüccarları Sayda ve Trablusşam'da kalıcı temsilcilikler açmış ve ipek ticaretini buradan sevk ve idare etmişlerdi.

17. ve 18. yüzyıl boyunca da Lübnan ipek üretim ve ticaretinin önemli merkezi olmuştur³². Bu dönemde Lübnan'da ipek ticaretinin neredeyse tamamını Fransız ipek tüccarları kontrol altına almışlardı³³. Ancak 18. yüzyılın sonlarına doğru Fransızların Akka limanına asker çıkarması ve Cezzar Ahmed Paşa'nın, Fransızlara tepki olarak bölgedeki Fransız tüccarlarına karşı sert önlemler alması ipek ticaretini sekteye uğramıştır. Bu dönem de Cezzar Ahmed Paşa'nın pek çok yerin idarecisi olması³⁴ da Fransızların bu olumsuz durumdan hemen kurtulmasını zorlaştırmıştır. Cezzar Ahmed Paşa, Lübnan ve çevresinde ipekle uğraşan kabileleri de sindirerek, Marunî-Dürzi çekişmesinden de kendi lehine istifade etmiştir. Böylece, Sayda ve Beyrut'ta ticari faaliyetleri kontrol altına alabilmişti. Avrupalı tüccarların gözde ürünleri olan başta ipek ve hububat ürünlerini tekeline almış, Fransız tüccarları Sayda ve Akka'dan çıkarmıştı. Bu iktisadi güç aslında siyasi kudretinin de anahtarı olmuştur. Bölgede büyük bir gelir ve menfaat kaybına uğrayan Fransızlar daha sonra İstanbul'daki Fransız elçisi vasıtasıyla Cezzar Ahmed Paşa'yı III. Selim'e şikâyet etmişlerdi³⁵. Cezzar Ahmed Paşa daha da ileriye giderek, Akka ve Sayda konsoloslarıyla Fransız tüccarların buradan çıkmalarını emrettirmiş, bunların ev ve dükkânlarını kapatmıştı. Yaşanan olaylardan dolayı konsolos ve tüccarlar Yafa'ya ve Trablusşam'a gitmek zorunda kalmışlardı. Fransızlar menfaatleri için Cezzar Ahmed Paşa ile iyi münasebetler tesis etmeye mecbur olmuşlardı.

2. Osmanlı'da Değişim ve Lübnan İpeği

18. yüzyılın sonu ve 19. yüzyılın hemen başlarında Osmanlı iktisadi düzeninde önemli değişiklikler yaşanmıştır. İlk olarak, yeni kurulan Nizam-ı Cedid ordusu için oluşturulan, İrad-ı Cedid hazinesinin kontrolünde kısa vadeli iltizamlarla idare edilmeye başlamıştır. Burada esas amaç birer aracı durumuna gelmiş bulunan malikanecilerin almakta olduğu rantı hazineye aktarabilmektir. İkinci amaç olarak ise malikane hisseleri de satın alarak güç kazanmış bulunan taşradaki ayan ve eşrafi aradan çıkarmaktır. Bu uygulama neticesinde, malikane sektöründen çıkarılan mukataaları devlet görevlilerine iltizama verilecekti. Böylelikle mukataaların kontrolü hazinenin eline geçecekti. Kontrolü hazineye geçen mukataalar, 1811'den itibaren buldukları bölgenin vali veya sancak beyine iltizama verilmeye başlanmıştı. Bu düzenlemenin yapılmasındaki amaç, mahalli ayan ve eşrafın iltizamlardaki etkinliğini azaltmak ve merkezi otoritenin

³¹ Münir Huri, *Sayda Abre Hukbüt Tarih*, Beyrut, 1966, s.236-239.

³² Frederick Hasselquist, *Voyages and Travels in the Levant*, London, 1771, s.234.

³³ Aysin Şişman, *Osmanlı-Fransız Ticari İlişkileri 1740-1790 (Konsolos Arzlarına Göre)*, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Afyon, 2011, s.124.

³⁴ Cezzar Ahmed Paşa'ya, Akka savunmasındaki başarısından dolayı Sayda valiliği, Şam-ı Şerif, Mir Hacılık ile Mısır ser-askerliği tevcih edilerek ödüllendirilmişti. Sema Arıkan, *III. Selim'in Sirkâtibi Ahmed Efendi Tarafından Tutulan Rûznâme*, Ankara, 1993, s.294.

³⁵ Yeşim Karaca Uyar, *Said Efendi'nin Vâsıf-ı Cezzar Ahmed Paşa Adlı Eserinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi*, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Afyon, 2009, s.21.

temsilcilerini güçlendirmektir. 1811-1839 döneminde bütün mukataalar merkezden tayin edilen vali, mütesellim ve voyvodalara iltizama verilerek idare ettirildi. Bu dönemde emanet metodu da zaman zaman denenmekle birlikte esas itibarıyla iltizam usulü hâkim vergilendirme formu olarak kaldı ve bu uygulama merkezileştirmenin bir aracı şeklinde kullanıldı³⁶. Bu uygulamaya geçilmesiyle birlikte mizan-ı harir rüsumu Trablusşam, Sayda, Akka ve Beyrut'a bağlı bulunan yerlerde Sayda valisi tarafından toplatılmaya başlanmıştı. 1818-1820 tarihleri arasında Sayda valisi olan Süleyman Paşa'ya 26.250 kuruşa mizan-ı harir rüsumu iltizam verilmiştir³⁷. Bu uygulama ile artık ipekten elde edilen gelirin kontrolünü yerel yöneticiler yerine bölgedeki vali veya sancak beyleri almışlardır. Ancak bu uygulamanın temel sıkıntısı ise merkezden uzak olan bölgelerdeki devlet adamlarının iktisadi açıdan güçlenmelerine yol açmasıydı. İktisadi açıdan güçlenen bazı devlet adamları idare ettikleri yerleri ele geçirmek için isyan etmişlerdi. Sayda ve Akka valisi olan Abdullah Paşa'da bu şekilde isyan ettiği görülmüştür. Abdullah Paşa bölgedeki Dürzilerle hareket ederek, Raşa ve Bekâ gibi birçok yeri ele geçirmişti. Abdullah Paşa bu görevinden azı edildiği gibi hakkında idam kararı da çıkartılmış. Ancak Mısır valisi Mehmed Ali Paşa'nın araya girmesiyle Abdullah Paşa affedilmiş ve eski görevine 1823'de geri dönmüştür.

1826-1838 yıllarında Osmanlı Devleti'nde mukataaların işletilmesi için "Yed-i vâhid" usulüne geçilmiştir³⁸. Yed-i vâhid uygulamasına karşı çıkanların başında Sayda valisi olan Abdullah Paşa vardı. Abdullah Paşa, devlet merkezine yazmış olduğu 27 Şubat 1831 tarihli arzuhalinde Sayda'nın açık bir mahal olduğunu belirttiikten sonra "Sayda Eyaletinde kâin Dürzi dağı taraflarında dahi külliyetli harir husûle gelmekte olarak oraya bir sûret verilmedikçe Franklar dún baha ile bu havali iskelelerinden mubayaa ile oralarda bir nevi revacına sekte geleceği hatır-ı güzâr" olacağını ifade etmiştir. Abdullah Paşa, arzuhalinde açık bir şekilde bölgedeki halkın ipeği resmi şartların dışında Fransızlara satacağını belirtmiş, bu nedenle buradaki ipek mukataasının yed-i vâhidle işletilmesinin uygun olmayacağını ve kendisinin ipek mukataasını işletmesi halinde yüz bin kuruş olan iltizam bedeline az bir zam yapacağını da vaad ediyordu³⁹. Devlet yetkilileri de Lübnan bölgesinde "resm-i mizan-ı harir" mukataasının yed-i vâhid usulü ile işletilmesinin kaçakçılık yüzünden mümkün olamayacağını biliyorlardı. Ancak düşük bir fiyata da yerel idareciler tarafından işletilmesine sıcak bakıyorlardı. Bu sebeple Abdullah Paşa'nın teklifi aynen kabul edilmemişti. 29 Nisan 1831'de Abdullah Paşa'ya yazılan cevabi yazıda Lübnan bölgesindeki resm-i mizan-ı harir mukataasını Abdullah Paşa'nın işletmesinde sıkıntı olmadığı ancak yüz bin kuruş olan yıllık işletme bedelinin elli bin kuruş zam ile yüz elli bin kuruşa çıkartıldığı bildirilmişti⁴⁰. Böylelikle devletin elde edeceği vergi oranı da yüzde elli oranında artmıştı. Yed-i vâhid uygulamasından sadece Lübnan özelinde vaz geçilmemişti. İpek ihracatında yed-i vâhide karar verildiği 1831'de hem üretimin devletin tamamında yaygın olması hem dış pazarlarda güçlü rakiplerin varlığı yüzünden üç dört aylık denemenin ardından yed-i vâhide ülke genelinde son verilmişti⁴¹.

19. yüzyılın başlarında ipek ile ilgili hem Osmanlı Devleti'nde hem de dünyada önemli gelişmeler meydana gelmiştir. Osmanlı Devleti'nde 1830'dan sonra resm-i belgelerde "resm-i mizan-ı harir" mukataası ifadesi yerine "resm-i mizan" ve "öşr-i harir" mukataası ifadeleri kullanılmaya başlanmıştır. Böylece % 3 olarak alınan ipek vergisine ek olarak ipek öşrü de satış sırasında satıcıdan satış değerinin onda biri hesabıyla tahsil edilmeye başlanılmıştır. Mizan resmi olarak ise vukıyye başına beş kuruş alınması kararlaştırılmıştı. Osmanlı Devleti'nde ham ipek çok önemli bir ihraç ürünü haline gelmiş ve ihracatı için belirli iskeleler saptanmıştı. Yeni ticaret

³⁶ Mehmet Genç, "İltizam", *DİA*, 22, İstanbul, 2000, s.157.

³⁷ Yavuz Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII. Yüzyılda Tanzimat'a Mali Tarih)*, Ankara, 1986, s.221.

³⁸ Yed-i vâhid, bazı malların üreticilerden satın alınıp büyük mübadele merkezlerine taşınması ve orada ekseriya ihraç edilmek üzere yabancı tüccara, bazı durumlarda perakende satıcılarına toptan satılmasının devlet kontrolü ve sermayesiyle örgütlenmesi şeklinde 1826-1838 yıllarında Osmanlı Devleti'nde uygulanan bir ticaret tekeli rejimini ifade eder. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Genç, "Yed-i Vâhid", *DİA*, 43, Ankara, 2013, s.378.

³⁹ BOA, *HAT*, 539-26597, 15 Ramazan 1246 H. (27 Şubat 1831 M.).

⁴⁰ BOA, *HAT*, 717-34206, 17 Zilkâde 1246 H. (29 Nisan 1831 M.).

⁴¹ Mehmet Genç, "Yed-i Vâhid", s.383.

gereğince yabancı tüccar satın aldığı ipeği bu iskelelere nakl etmek için % 9, gemilere yükletebilmek için ise % 3 bir gümrük resm-i ödeme zorunluluğu getirilmiştir. Böylelikle 1820'lerde tersane hazinesine katkısı 580.000 kuruş olan ipek geliri (1248 H.) 1832-33'lerde 4.0075.685 kuruşa çıkmıştır. Şunu da belirtmek gerekir ki ipekten öşür vergisi alınmasıyla birlikte "Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye"nin kuruluşu arasında önemli bir ilişki vardır. Bu ordunun finansmanı için yeni kaynak olarak ipek rûsumu bu hazineye eklenmiştir⁴². İçeride ipek üzerindeki vergi artışı yapılmış ve buradan elde edilen vergi yeni kurulan ordunun ihtiyaçları için ayrılmıştır.

Dışarıda ise buharlı makinelerin ipek üretiminde kullanılmaya başlanması ipek ticaretinde önemli bir değişime neden olmuştur. Tabii bu yeniliklerin ipek üretim merkezi olan Lübnan bölgesine gelmesi gecikmemiştir. 1836'da bölgeye ilk buharlı ipek dolapları bir İngiliz tarafından getirilmiştir⁴³. Yine 19. yüzyılın başlarında, Fransa'nın ipekli kumaş merkezi olan Lyon şehrinde kozadan iplik çeken makinelerin kullanılması ve kozaların buharda ısıtılarak yumuşatılması iplik çekim işlemini hızlandırmıştı. Lyon'da başlayan bu uygulama yaklaşık 10 yıl sonra Osmanlı Devleti'nde ipek üretimi yapan yerlere ulaşmış ve buhar gücüyle çalışan iplik çekim (filatür) makineleri, elle çalışan ilkel ipek dolaplarının yerini almaya başlamıştı⁴⁴.

1833-1840 tarihleri arasında Lübnan ve Suriye bölgesi geçici olarak Mısır Valisi Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın idaresine girmiştir⁴⁵. Mehmet Ali Paşa, Suriye ve Lübnan bölgesinin idaresini üvey oğlu İbrahim Paşa'ya bırakmıştı. Mehmet Ali Paşa'nın 1834'te İbrahim Paşa'ya bölgede yapmasını emrettiği görevlerin başında ipek inhisarını⁴⁶ ele geçirmesi olmuştu. Böylelikle halkın üretmiş olduğu ipeği kendisinin belirlemiş olduğu bir fiyata halktan zorla alacak ve istediği fiyata tüccarlara satabilecekti⁴⁷. Mısır idaresi altındaki Lübnan'da Avrupa'nın ipek ihtiyacını karşılamak için dut ağacı ekimi teşvik edilmişti⁴⁸. İbrahim Paşa, Lübnan ipeğinden elde edilen gelirin büyüklüğünden etkilenerek ipek üretiminin Mısır'da yapılması için Dürzilerden birkaç yüz kadını 1835'te Mısır'a götürmek istemişti. Ancak Dürziler, İbrahim Paşa'nın bu isteğine karşı çıkarak ipek üretimini öğretecek kadınların götürülmesine izin vermemişlerdi. Bunun üzerine İbrahim Paşa Beyrut'tan almış olduğu üç-dört tabur askerle Dürziler üzerine sefere çıkmış, lakin İbrahim Paşa'nın göndermiş olduğu askerler Dürzilerin sert bir şekilde karşı koymaları üzerine başarısız olarak geri dönmek zorunda kalmışlardı⁴⁹. Mısır idaresi altındaki Lübnan'daki en olumsuz gelişme bu dönemde misyonerlere tanınan imkânlardı. Genel olarak misyonerlerin sadece inançlarını yayma amacı güttükleri bilinmektedir. Ancak misyonerler dinlerini yayma amacı dışında ilk olarak görev yaptıkları bölgedeki yer altı ve yerüstü kaynaklarını tespit ederek kendi taraftarlarına buralarda hangi işleri yapacaklarına dair bilgilerde toplamışlardır. Misyonerlere tanınan haklar yabancı yatırımcı ve tüccarların bölgenin önemli ekonomik unsuru olan ipek üzerine çalışmalarına imkân vermişti. Örneğin, Beyrut limanından yapılan ipek ihracatı 1833'de 932.150 Frank'tan 1836'da 3.079.321 Frank'a ulaşmıştır⁵⁰. Bu rakama göre Mısır idaresi altında ipek ticaretinde büyük bir artış yaşanmıştır.

1840'lardan sonra Lübnan'da ipek üretiminde büyük bir dönüşüm başlamıştır. İlk olarak modern ipek dolapları kurulmaya başlanmıştır. Yine bu dönemde Şeyh Yusuf Abdülmelik Fransız

⁴² Yavuz Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi*, s.222-223.

⁴³ Charles Issawi, "British Trade and Rise of Beirut, 1830-1860", s.100.

⁴⁴ Ayhan Aktar, *Türk Milliyetçiliği, Gayrimüslimler ve Ekonomik Dönüşüm*, İstanbul, 2006, s.214.

⁴⁵ Şinasi Altundağ, "Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın Suriye'de Hâkimiyeti Esnasında Tatbik Ettiği İdare Tarzı" *Bulleten*, VIII/30, Ankara, 1944, s.236.

⁴⁶ Bir iş veya malın idaresinin bir kişiye, bir ele bırakılması. Bir elden idare etme.

⁴⁷ Şinasi Altundağ, "Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın Suriye'de Hâkimiyeti Esnasında Tatbik Ettiği İdare Tarzı" s.237, 239.

⁴⁸ Kais Firro, "Silk and Agrarian Changes in Lebanon, 1860-1914", *International Journal of Middle East Studies*, 22/2, 1990, s.154.

⁴⁹ BOA, *HAT*, 374-20429, 17 Cemaziyelevvel 1251 H. (2 Eylül 1835 M.).

⁵⁰ John Bowring, *Report on The Commercial Report Statistics of Syria*, London, 1840, s.58.

tüccar Portalisle beraber ilk modern büyük ipek fabrikasını kurmuşlardı⁵¹. Mehmet Ali Paşa'dan sonra tekrar Osmanlı hâkimiyetinin sağlanmasından sonrada bölgede artan ipek yatırımları hız kesmeden devam etmiştir. 1844 yılında Fransız asıllı birkaç yatırımcı Betaser ve Zir köylerinde ipek dolabı inşa etmek için Osmanlı Devleti'ne müracaatta bulunmuşlardı. Beyrut'a yarım saat mesafede Beyrut suyu üzerine yirmi dört dolaplı bir ipek fabrikası kurulmuştu⁵². 1846 yılına gelindiğinde ise Lübnan'da ipek üretimi yapan kırk dört firma vardı. Bu firmaların otuz üçü yerlilere, on biri ise yabancılara aitti. Bu işletmelerdeki ipek dolaplarının 1350'si yabancılara, 2200'ü ise yerlilere aitti⁵³. Bu sayılardan anlaşıldığı kadarıyla Lübnan'daki ipek üretimi artık yerel olmaktan çıkıp küreselleşmeye başlamıştı.

3. 19. Yüzyılın İkinci Yarısı ile 20. Yüzyılın Başında Lübnan İpeği

Lübnan'da ipek üretimi hem içerideki, hem de dışarıdaki gelişmelere bağlı olarak artış ve azalma göstermiştir. 1850'lerde Fransa'da çıkan ve "pebrine" olarak bilinen bir ipek kurdu hastalığının yol açtığı ünlü ipek kıtlığının ardından Fransızların ipek üretimlerini Lübnan'a yöneltmeleri Lübnan'da ipek üretimini artırıcı bir etkiye neden olurken⁵⁴ Lübnan ipeğinin küresel bir marka olmasını da sağlamıştır. Ancak ipek üretimindeki bu olumlu gelişmelerin yanı sıra bölgede başlayan Cebel-i Lübnan olayları, ipek üretimi ve ticaretine büyük zarar vermiştir. Dürzi ve Marunîler arasında yaşanan bu olaylarda tonlarca ipek yakılmış ve üretim malzemeleri de tahrip edilmişti⁵⁵. Yaşanan çatışma ve yağmalar neticesinde gümrüklere gelen ipek miktarında büyük bir azalma yaşanınca gümrük işletmesini yürüten Mustafa Efendi, devlete işletme bedeli olarak vermeyi taahhüt ettiği gümrük bedelinde indirim talep etmişti⁵⁶. Yine yaşanan hadiselerdeki en vahim bir diğer olay ise Marunî ve Dürzilerin birbirlerinin ürünlerini telef etmeleri sonucu yeniden üretime başlanılacak ipek tohumunun tamamının yok edilmesiydi. Marunî ve Dürziler arasındaki çatışmalarda iki tarafın ipek tohumu ve üretim malzemelerine saldırmalarını bölgenin güç unsuru olan ipeğin üretim hakimiyetini ele geçirme çabası olarak da yorumlanabilir. Çünkü hem Marunîler hemde Dürziler Lübnan'da söz sahibi olmak istiyorlar ise ipek üretiminin kendilerine rakip bir unsur tarafından yapılmasına müsaade etmemeleri gerektiğini düşünüyorlardı. Ancak bu karşılıklı saldırılar iki tarafı da olumsuz şekilde etkilemiştir. Cebel-i Lübnan olayları bittikten sonra bölgede tekrardan üretim yapılacak kadar ipek tohumu bulunmuyordu. Devlet yetkilileri bölgede tekrardan ipek üretimini artırmak için ipek tohumu tedarik etmeye çalışmışlardı. Bunun için Edirne, Amasya, Bursa gibi çeşitli vilayetlere resmi olarak müracaat edilmişti⁵⁷. Hatta buradan gelecek ipek tohumlarının da yetersiz kalacağı düşünülerek dünyada ipek üretiminde söz sahibi olan başta Fransa ve İran olmak üzere çeşitli devletlerin konsoloslarına da yazılar yazılmıştı⁵⁸. Yapılan bu yazışmalar devletin ipek üretimine verdiği ehemmiyeti göstermesi bakımından önemlidir. Yazışmalar neticesinde temin edilen yeni tohumlarla birlikte ipek üretimi yeniden eski seviyesine ulaşmakla kalmamış büyük bir sıçramada gerçekleştirilmişti.

1840-1860 tarihleri arasında yaşanan Cebel-i Lübnan olaylarından sonra ipek üretiminin artmasındaki bir diğer faktörde Avrupalı devletlerin baskısıyla bölgede kurulan Cebel-i Lübnan mutasarrıflığının yönetim yapısıydı. Cebel-i Lübnan Mutasarrıflığının idari yapısı, iç işlerinde

⁵¹ I.M. Smilianskaya, "From Subsistence to Market Economy, 1850's", *The Economic History of The Middle East 1800-1914*, (Editör: Charles Issawi) London, 1966, s. 243.

⁵² BOA, *A.MKT*, 8-64, 02 Muharrem 1260 H. (23 Ocak 1844 M.).

⁵³ Charles Issawi, "British Trade and Rise of Beirut, 1830-1860", *International Journal of Middle East Studies*, 8/1 January- 1977, s.100.

⁵⁴ Y. Eyüp Özveren, "Beyrut", *Doğu Akdeniz'de Liman Kentleri*, (Editörler; Çağlar Keyder, Y. Eyüp Özveren, Donald Quataert), İstanbul, 1994, s.84.

⁵⁵ Colonel Churchill, *Druzes and the Maronites Uder The Turkish Rule From 1840 to 1860*, London, 1862, s.146; Henry Harris Jessup, *Fifty Three Years In Syria*, I, New York, 1910, s.173.

⁵⁶ BOA, *C.ML*, 200-8292, 29 Cemaziyevvel 1261 H. (5 Haziran 1845 M.).

⁵⁷ İlk olarak Bursa'ya müracaat edilmiştir. BOA, *A.MKT.NZD*, 339-56, 02 Receb 1277 H. (14 Ocak 1861 M.); Edirne'de 500 kıyye ipek tohumu gönderilmesi istenmiş. BOA, *A.MKT.MHM*, 206-35, 5 Receb 1277 H. (17 Ocak 1861 M.); BOA, *A.MKT.MHM*, 207-52, 15 Receb 1277 H. (27 Ocak 1861 M.).

⁵⁸ BOA, *A.MKT.UM*, 451-70, 16 Receb 1277 H. (28 Ocak 1861 M.).

serbest, dış işlerinde Osmanlı Devleti'ne bağlı olan ve başında bir Hristiyan mutasarrıfın bulunduğu özerk bir yapıydı. Cebel-i Lübnan Mutasarrıflığı sınırları içinde bulunan Şûf, Metn, Kesrevan, Zahle, Küre, Betrun, Cizzin ve Deyrû'l-Kamer ipek üretiminin gerçekleştiği önemli yerlerdi. Cebel-i Lübnan Salnâmelerine göre 1887-1892 tarihleri arasında Cebel-i Lübnan kazalarından Metn'de 3949, Şûf'da 1692, Küre'de 635, Kesrevan'da 469, Betrun'da 190 ve Deyrû'l-Kamer kazasında 30 olmak üzere toplam 6965 adet ipek dolabı bulunmaktaydı⁵⁹. Bu rakamlardan anlaşıldığı kadarıyla bölgedeki mutasarrıflık yönetiminin kurulmasından sonra bölgede ipek üretiminde büyük bir artış yaşanmıştı. Elbette bu artışın yaşanması tesadüfî değildi. Çünkü Cebel-i Lübnan olaylarının çıkmasında parmağı olan ve bölgedeki Marunîleri kullanan Fransızlar, bölgede ipek fabrikalarının kurulmasını sağlayacak sermayenin aktarımını sağladığı gibi, Fransız şirketler ipek üretiminde kullanılacak aletleri temin etmiş ve yine ipeğin yurtdışında pazarlanmasını da Fransız tüccarlar üstlenmişlerdi. Kısaca Lübnan'daki ipek üretimi ve ticareti, Fransız sermayesi, Fransız ticari örgütü ve uzmanlığına dayanmıştır⁶⁰. Lübnan ve çevresinde 1882'de 105 ipek fabrikası var iken, 1887'de 122'ye 1900'de 150'ye ve 1913'te 193'e ulaşmıştı. Bu fabrikaları genelde yerli şahıslar işletmişti. 1913'de 193 fabrikanın 188 tanesi yerlilere ait iken Fransızlara da ait yedi adet fabrika bulunuyordu⁶¹. Cebel-i Lübnan mutasarrıflığında çok sayıda ipek fabrikası açılmasında, Osmanlı'nın diğer bölgelerine göre daha düşük oranlı vergiler ile yatırımcılara çeşitli avantajlar sunulması etkili olmuştur.

İpek üretimi ve ticareti bölgedeki sosyal ve iktisadi yapıyı da etkilemişti. 1840-1860 Cebel-i Lübnan olayları ile birlikte bölgedeki toprak sahiplerinin gücü azalmış, özellikle II. Beşir döneminde toprak sahiplerinin mallarına ve arazilerine el konulunca eski toprak ağalarının gücü azalmaya başlamıştır. İpek üretiminin artması ve kârlı bir yatırım haline gelmesiyle birlikte yeni toprak ağa ve beyleri ortaya çıkmıştır⁶². Yerli ipek üreticileri güçlerini artırabilmek için yabancı yatırımcılarla ortaklıklar kurarak işlerini büyütme ve bölgede daha etkin olmaya çalışmışlardı. Örneğin, aslen Suriye Harranlı olan Beni Debbane ailesi Sayda'da ipek imalatı yatırımları vardı. Avrupa konsolosları ile ikili ilişkilere sahiptiler. Bu aileden gelen Raphel, Fransız ipek üreticisi olan Portalis ailesi ile evlilik yolu ile ittifak kurmuştu⁶³. Böylece ipek üretimi bölgede uluslararası birliktelikleri de sağlamıştır. İpek üretiminin yanı sıra ipek ihracatı ile uğraşan yeni bir sınıf ortaya çıkmıştı. İhracatın artması ile para transferi önemli bir sorun olmuş, bu nedenle Beyrut ve Trablusşam'da çeşitli bankalar şubeler açmıştır. 19. yüzyılın sonlarına doğru tahmini 400.000 kişilik Lübnan nüfusunun 165.000'i ipek ve buna bağlı işlerde çalışıyorlardı⁶⁴. Kadınların fabrikalarda çalışmaya başlamasıyla birlikte kadınların sosyal hayattaki statüleri de değişim geçirmeye başlamıştır.

İpek üretiminin artması sadece iktisadi ve sosyal yapıyı etkilememiş aynı zamanda doğal çevreyi de etkilemiştir. 1860'dan sonra ipek üretiminin hızlı bir şekilde artmasıyla dut ağacı ekiminde de büyük bir artış yaşanmıştır. Farklı ürünlerin yerini tek ürün olarak dut ağacı almıştı. 1890'larda Lübnan'ın ekili olan arazisinin 31.000 hektarı veya % 40'ı dut ağacı ekimine ayrılmıştır⁶⁵.

⁵⁹ *Cebel-i Lübnan Salnâmesi*, 1305 H. (1887-1888 M.), s.90-95; *Cebel-i Lübnan Salnâmesi*, 1307 H. (1889-1890 M.), s.95-99; *Cebel-i Lübnan Salnâmesi*, 1309 H. (1891-1892 M.), s.101-105.

⁶⁰ Roger Owen; "1840-1914 Döneminde Lübnan'da İpek Dokuma Endüstrisi. Çevre Toplumlarında Fabrika Üretimine Önündeki Olanaklar ve Sınırlamalar Üzerine Bir Çalışma", *Toplum ve Bilim Dergisi*, 23, İstanbul, 1983, s.65.

⁶¹ Leila Tarazi Fawaz, *Merchants and Migrants in Nineteenth-Century Beirut*, London, 1983, s.65-66; Fransız asıllı A.F. Portalis, Mouge d'Algue ve oğulları, H. Palluat, Michel Agelesa ve oğulları, Battaille Cambessedos ve oğullarına ait ipek fabrikası yatırımları 1.300.000 Franktı. Boutros Labaki, *Introduction A L'histoire Economique Du Liban Soie Et Commerce Extérieur En Fin De Periode Ottomane: 1840-1914*, Beyrouth, 1984, s.90.

⁶² Kais Firro, "Silk and Agrarian Changes in Lebanon, 1860-1914" *International Journal of Middle East Studies*, 22/2, 1990, s.156.

⁶³ May Davie, "Akdeniz Mimari Ekletizmi: Sayda'da Debbane Malikanesi", *Akdeniz Dünyası*, (Editör: Kudret Emiroğlu vd.), İstanbul, 2006, s.140.

⁶⁴ Roger Owen; "1840-1914 Döneminde Lübnan'da İpek Dokuma Endüstrisi. s.59.

⁶⁵ Roger Owen; "1840-1914 Döneminde Lübnan'da İpek Dokuma Endüstrisi. s.59.

Tablo I. Lübnan'da Yıllara Göre Koza Üretimi⁶⁶

Yıl	Miktarı (Kg)	Yıl	Miktarı (Kg)
1861	960.000	1890	4.636.000
1866	3.400.000	1895	4.311.000
1870	1.152.000	1900	5.000.000
1875	1.795.000	1905	5.330.000
1880	2.468.000	1910	6.100.000
1885	3.075.000	----	----

Tablo I.'e göre 1880'den sonra ipek üretiminde büyük bir artış yaşanmıştır. Bu artışın temel sebepleri ise ilk olarak dünyada ipeğe olan talebin artmasında yatmakla birlikte muhtemelen en önemli sebep Osmanlı Devleti'nin dış borçlarını tahsil etmek amacıyla 1881'de kurulan *Düyûn-ı Umûmiye* idaresinin almış olduğu tedbirlerden kaynaklanmıştır. Düyûn-ı Umûmiye idaresi devlete gelir getiren önemli gelir kalemlerinden alkollü içkilerden ve tütünden alınan vasıtalı vergiler, tuz ve tütündeki devlet tekellerini ve ipekten alınan aşar vergisini, alacaklarına karşılık topluyordu. Düyûn-ı Umûmiye işlevini büyük başarıyla yerine getirerek, 1882-1914 arasında borç faizi olarak 124 milyon sterlin toplamıştır. Başarısının bir bölümü, doğrudan uyguladığı reformlardan kaynaklanıyordu. Örneğin, ipekten alınan aşarı arttırmak için çeşitli Osmanlı şehirlerinde, parasız bilgi verilmesini ve dut ağaçları dağıtılmasını sağlamıştı⁶⁷. Böylelikle ipek üretimini artırarak ipek aşarından elde edilen geliri önemli ölçüde arttırmıştır. Düyûn-ı Umûmiye idaresi Osmanlı Devleti sınırları içerisinde 1882-83'de 18.851 Osmanlı Lirası ipek aşarı toplarken, 1887-88'de 34.717 lira, 1892-93'de 56.409 lira, 1898-99'da 65.505 Lira, 1902-1903'de 76.094 Lira ve 1907-1908'de 131.217 Liralık ipek aşarı toplamayı başarmıştı⁶⁸. İpek üretiminin 1880'den sonra artmasındaki bir diğer faktör ise yerel idarecilerin ipek üretimini teşvik eden tedbir ve uygulamaları idi. Örneğin halkın ipek böceğinde kaliteli üretim yapması için Beyrut'ta ipek yarışması yapılmış ve kaliteli ipek yetiştirenlere madalya ve ödül verilmişti⁶⁹. Yine ipek üretiminin eğitilmiş ve bilinçli bir şekilde yapılması için 1913-14'te Beyrut'ta Darü'l-Harir isminde ipekçiliği nizamına uygun şekilde öğretmek için meslek lisesi kurulmuştu⁷⁰.

Lübnan'da ipek üzerine yapılan çalışmalar genelde ipek üretimini artırmak üzerine idi. Ancak şunu belirtmek gerekir ki ipekten elde edilen gelir daha da fazla olabilirdi. Çünkü Lübnan'da üretilen ipeğin büyük bir kısmı ham olarak ihraç edilirken ancak geriye kalan kısmı bölgede iplik haline getirilerek ihraç edilmiştir. 1895'de Osmanlı Devleti'nde ihraç edilen ipek miktarı 1350 ton⁷¹ iken aynı yıl Lübnan'dan ihraç edilen ipek miktarı 700 ton civarında ve 15.000.000 Frank değerindeydi⁷². Lübnan'da Osmanlı'nın son dönemlerinde ipek kozası ihracından 40.000.000 kuruş ve ipek ipliği ihracından ise 25.000.000 kuruş olmak üzere toplam 65.000.000 kuruşluk ihracat gerçekleştirilmişti⁷³. İpek ihracatının % 80 civarındaki büyük bir kısmı Fransa'ya geri kalan kısmı ise İngiltere, İtalya ve Mısır gibi yerlere gönderilmiştir. İhracatın büyük bir kısmının Fransa'ya yapılmasından dolayı ipek üretim miktarı ve fiyatı genelde Fransızların talebine bağlı olarak değişmiştir.

1910'lardan itibaren Lübnan ipeği giderek dünya piyasasında değer kaybetmeye başlamıştır. Bölgede üretilen ipeğin yarı fiyatına mal olan Çin ve Japon ipeklerinin dünya piyasasında artması ile birlikte Lübnan ipeğine olan talepte azalma olmuştur. Kıyı bölgelerinde dut ağacı yerine alternatif ürünlere geçilmesi de ipek sektörünü olumsuz yönde etkilemişti⁷⁴. Bu dönemde Lübnan

⁶⁶ Boutros Labaki, *Introduction A L'histoire Economique Du Liban Soie Et Commerce Exterieur En Fin De Periode Ottomane: 1840-1914*, s.137.

⁶⁷ Emine Kıray, *Osmanlı'da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar*, İstanbul, 1995, s.173.

⁶⁸ Cevdet Küçük-Tevfik Ertüzün, "Düyûn-ı Umûmiyye", *DİA*, 10, İstanbul, 1994, s.61.

⁶⁹ BOA, *DH.MKT*, 546-35, 15 Rebiülahir 1320 H. (22 Temmuz 1902 M.).

⁷⁰ Muharrem Ergün, *II. Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri 1908-1914*, Ankara, 1996, s.344.

⁷¹ Şevket Pamuk, *19. Yüzyılda Osmanlı Dış Ticareti*, Ankara, 1995, s.44.

⁷² Vital Cuinet, *Syria Liban et Palestine (Geographie Administrative)*, Paris, 1896, s.67.

⁷³ Boutros Labaki, *Introduction A L'histoire Economique Du Liban Soie Et Commerce Exterieur En Fin De Periode Ottomane: 1840-1914*, s.156.

⁷⁴ Roger Owen; "1840-1914 Döneminde Lübnan'da İpek Dokuma Endüstrisi. s.66.

ipek sektörünü en fazla etkileyen olay I. Dünya savaşının başlaması olmuştur. Savaşla birlikte dünya piyasasında ipeğe olan talep neredeyse durma noktasına gelmişti. Lübnan ipeği de bu durgunluktan nasibini almıştır. 1916'da Lübnan bölgesindeki ipek üretimini tekrar eski güzel günlerine getirmek için yurtdışından ipek tohumu getirilmesi için çalışmalar yapılmış⁷⁵. Ancak bu girişiminde Lübnan'ın Osmanlı hâkimiyetinden çıkmasıyla birlikte sekteye uğramıştır. I. Dünya savaşından sonra ilk olarak İngiltere ve daha sonra Fransız Manda idaresi altına geçen Lübnan'da ipek üretimi eski parlak günlerine geri dönememiştir. Lübnan'da 1920'de 800 ton, 1925'de 2944 ton, 1930'da 3575 ton, 1935 ve 1940'larda 600 ton civarında ipek üretilmiştir⁷⁶. Rakamlardan da anlaşılıyor ki Osmanlı Devleti idaresi altında güç ve refah unsuru olan Lübnan ipeği, Osmanlı'dan sonra kârlı bir üretim aracı olmaktan çıkmıştır.

SONUÇ

Coğrafi farklılıklar, kıymeti bilindiği sürece büyük bir zenginlik kaynağıdır. Bu zenginliğin etkin bir şekilde kullanılarak değerlendirilmesi bölgesel kalkınmayı beraberinde getirmektedir. Tarihte bunun çeşitli örneklerini görmek mümkündür. Osmanlı idaresinde bulunan Lübnan bölgesin de coğrafi farklılığın ön plana çıkardığı en önemli ürün ipektir. İpek üretimi, Osmanlı hâkimiyetinden önce de mevcuttu. Ancak Osmanlı Devleti'nde üretim ve ticareti daha üst noktalara artarak çıkan ipek, farklı anlamların yüklendiği bir öge olmuştur. Lübnan ipeği, sadece ekonomik bir öge olmakla kalmamış aynı zamanda bölgedeki yerel bey ve ağaların güç sembolü ve rekabet unsuru da olmuştur. Emir Fahreddin Maan bunun en iyi örneğidir. Bölgede kendisine daha fazla yer edinmek ve gücünü artırmak için ipek üretim ve ticaretine ehemmiyet veren Fahreddin Maan, buradan elde etmiş olduğu güçle Osmanlı Devleti'ne isyan edecek bir kuvveti toplayabilmişti. İpek aynı zamanda yaptırım aracı olarak da kullanılmıştı. Cezzar Ahmed Paşa'nın Akka'ya asker çıkaran Fransızlara karşı olarak bölgedeki ipek ticaret ile uğraşan Fransızları uzaklaştırması bunun göstergesidir.

Osmanlı idaresindeki Lübnan'da, ipek üretim ve ticareti ekonomik olduğu kadar idari ve siyasi bir unsurdur. Lübnan'daki yerel ağların ve beylerin ipek üretim ve ticareti ile uğraşmaları bunu ispatlamaktadır. Büyük bir siyasi güç haline gelen ipeğin üretim ve ticareti zamanla toplum içindeki kesimlerin mücadelelerinde hedef olmasını da sağlamıştır. Marunî ve Dürziler arasında yaşanan çatışmalarda bu durum net bir şekilde ortaya çıkmıştır. Lübnan'da ipek üretim ve ticareti bölgede hâkimiyet kuran herkesin iştahını kabartan bir hedef idi. Örneğin, Mısır valisi Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın bölgeyi kısa süreliğine idare ettiği dönemde ilk olarak ipek inhisarını uygulamaya koyması ve daha sonra üvey oğlu İbrahim Paşa'nın Lübnan ipeğini Mısır'da üretmek için girişimlerde bulunması ipeğin üretim ve ticaretinin hedef alındığının kanıtıdır.

19. yüzyılda Lübnan ipeğinin üretim ve ticaretine hem dışarıdaki hem de içerideki gelişmeler genelde olumlu olarak yansımıştır. Her ne kadar olumsuz olsa da içeride Cebel-i Lübnan mutasarrıflığının kurulması ve misyonerlerin serbest bir şekilde hareket edebilmeleri ipeğin üretimine olumlu şekilde yansımıştır. Yine Fransa'da başlayan ipek kıtlığı ve teknolojik gelişmeler dışarıdan Lübnan ipeğinin üretimi ve pazarlanmasına olumlu etki eden etmenlerin başında gelmiştir. Özellikle Cebel-i Lübnan mutasarrıflığının iç işlerinde bağımsız, dış işlerinde Osmanlı'ya bağlı olarak yapılandırılan idari yapısı, yabancıların burada çok rahat bir şekilde hareket edebilmelerine fırsat vermiştir. Vergilerin düşük olması ile yabancı yatırımcıların direkt veya yereldeki yatırımcılarla ortak olarak yatırım yapmalarını sağlamıştır. Tabi ki bu yatırımlarda en çok söz sahibi olan ülke, bölgedeki ipeğin neredeyse tamamına yakını satın alan Fransızlar olmuştur. İpek üretim ve ticareti, dışarıdaki talebe bağlı olarak gerçekleşmesi ile birlikte Lübnan ipeği uluslararası bir marka haline dönüşmüştür.

⁷⁵ BOA, *İDUİT*, 77-70, 25 Şevval 1334 H. (25 Ağustos 1916 M.); BOA, *MV*, 245-53, 18 Zilhicce 1334 H. (16 Ekim 1916 M.); BOA, *MV*, 244-68, 24 Zilhicce 1334 H. (22 Ekim 1916 M.).

⁷⁶ Roger Owen; "1840-1914 Döneminde Lübnan'da İpek Dokuma Endüstrisi. s.72.

Osmanlı Devleti'nin uygulamış olduğu politikalar da Lübnan'da ipek üretimini artırıcı etki yapmıştır. Ancak ipekten elde edilen gelirin artmasını sağlayacak veya katma değeri yüksek ürünler üretilmesini sağlayacak önlemler alınmamıştır. Üretilen ipekler, genelde ham koza olarak yurtdışına satılmıştır. Ham olarak satılan ipek, mamul olarak Osmanlı coğrafyasına geri dönmüştür.

Lübnan'da ipek üretiminin artması toplum yapısının değişmesine de neden olmuştur. Toprak ağalarının yerini ipek üreticileri ve tüccarları almaya başlamıştır. İpek üretiminde kadınların rol almaları ile iş hayatına girmeleri kadının Lübnan toplumundaki statüsüne etki etmiştir.

Lübnan ipeğinin üretim ve ticareti, Osmanlı Devleti'nin politikası neticesinde sürekli artış göstermiştir. Ancak Osmanlı'nın Lübnan'dan çekildiği 1918'den sonra Lübnan ipeğinin üretim ve ticareti giderek azalmıştır. Bu durum Osmanlı Devleti'nin Lübnan ipeği için ne kadar uygun bir politika benimsediğini ve bunu iyi bir şekilde uyguladığını da göstermesi bakımından önemlidir.

KAYNAKÇA

1. Arşiv Belgeleri ve Salnameler

Tapu Kadastro Arşivi

Tahrir Defteri, nr. 177.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi

Tahrir Defteri No:401, 430, 543.

A.MKT, 8-64, 02 Muharrem 1260 H. (23 Ocak 1844 M.).

A.MKT.MHM, 206-35, 5 Receb 1277 H. (17 Ocak 1861 M.).

A.MKT.MHM, 207-52, 15 Receb 1277 H. (27 Ocak 1861 M.).

A.MKT.NZD,339-56, 02 Receb 1277 H. (14 Ocak 1861 M.).

A.MKT.UM, 451-70, 16 Receb 1277 H. (28 Ocak 1861 M.).

C.ML,200-8292, 29 Cemaziyelevvel 1261 H. (5 Haziran 1845 M.).

DH.MKT, 546-35, 15 Rebiülahir 1320 H. (22 Temmuz 1902 M.).

HAT, 374-20429, 17 Cemaziyelevvel 1251 H. (2 Eylül 1835 M.).

HAT, 539-26597, 15 Ramazan 1246 H. (27 Şubat 1831 M.).

HAT, 717-34206, 17 Zilkâde 1246 H. (29 Nisan 1831 M.).

İ.DUİT, 77-70, 25 Şevval 1334 H. (25 Ağustos 1916 M.).

MV, 244-68, 24 Zilhicce 1334 H. (22 Ekim 1916 M.).

MV, 245-53, 18 Zilhicce 1334 H. (16 Ekim 1916 M.).

Salnameler

Cebel-i Lübnan Salnâmesi, 1305 H. (1887-1888 M.).

Cebel-i Lübnan Salnâmesi, 1307 H. (1889-1890 M.).

Cebel-i Lübnan Salnâmesi, 1309 H. (1891-1892 M.).

2. Tetkik Eserler

ABU-HUSAYN, Abdul-Rahim, *Provincial Leaderships in Syria 1575-1750*, Beyrut, 1985.

AKTAR, Ayhan, *Türk Milliyetçiliği, Gayrimüslimler ve Ekonomik Dönüşüm*, İstanbul, 2006.

ALTUNDAĞ, Şinasi, "Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın Suriye'de Hâkimiyeti Esnasında Tatbik Ettiği İdare Tarzı" *Belleten*, VIII/30, Ankara, 1944, s.231-243.

ARIKAN, Sema, *III. Selim'in Sırkâtibi Ahmed Efendi Tarafından Tutulan Rûznâme*, Ankara, 1993.

- BAEDEKER, Karl, *Palestina and Syria*, Leipzig, 1906.
- BAKHİT, M. Adnan, "Sidon in Mamluk and Early Ottoman Times", *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, 3, İstanbul, 1983, s.53-68.
- BOWRING, John, *Report on The Commercial Report Statistics of Syria*, London, 1840.
- CEZAR, Yavuz *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII. Yüzyılda Tanzimat'a Mali Tarih)*, Ankara, 1986.
- CHURCHİLL, Colonel, *Druzes and the Maronites Uder The Turkish Rule From 1840 to 1860*, London, 1862.
- CUİNET, Vital, *Syria Liban et Palestine (Geographie Administrative)*, Paris, 1896.
- ÇAKAR, Enver, *Doğu Akdeniz Sahilinde Bir Osmanlı Sancağı: Trablus (1516-1579)*, Ankara, 2012.
- ÇELİK, Kürşat, *Osmanlı Hâkimiyetinde Beyrut (1839-1918)*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Elazığ, 2010.
- DAVİE, May, "Akdeniz Mimari Ekletizmi: Sayda'da Debbane Malikanesi", *Akdeniz Dünyası*, (Editör: Kudret Emiroğlu vd.), İstanbul, 2006.
- EMECEN, Feridun, "Fahredden Ma'noğlu", *DİA*, 12, İstanbul, 1995, s.80-82.
- ERGÜN, Muharrem, *II. Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri 1908-1914*, Ankara, 1996.
- ES-SAFADİ, Ahmed al-Halidi, *Lübnan fi Ahdi'l Emir Fahreddin el-Ma'ani es-Sani*, (Neş. Fuad Efram Bustanî, Tercüme: Esed Rüstem), Beyrut, 1969.
- Evliya Çelebi, *Seyâhatnâmesi*, 9, Devlet Matbaası, İstanbul, 1935.
- FAROQHİ, Suraiya, *The Ottoman Empire and the World Around It*, New York, 2004.
- FAWAZ, Leila Tarazi, *Merchants and Migrants in Nineteenth-Century Beirut*, London, 1983.
- FİRRO, Kais, "Silk and Agrarian Changes in Lebanon, 1860-1914" *International Journal of Middle East Studies*, 22/2, 1990, s.151-169.
- GENÇ, Mehmet, "İltizam", *DİA*, 22, İstanbul, 2000, s.154-158
- GENÇ, Mehmet, "Yed-i Vâhid", *DİA*, 43, Ankara, 2013, s.378-383
- HASSELQUİST, Frederick, *Voyages and Travels in the Levant*, London, 1771.
- HURİ, Münir, *Sayda Abre Hukbüt Tarih*, Beyrut, 1966.
- ISSAWİ, Charles, "British Trade and Rise of Beirut, 1830-1860", *International Journal of Middle East Studies*, 8/1 January- 1977, s.91-101.
- İNALCIK, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, 1, İstanbul, 2000.
- JESSUP, Henry Harris, *Fifty Three Years In Syria*, I, New York, 1910.
- JİDEJİAN, Nina, *Beirut Through The Ages*, Beirut, 1986.
- KIRAY, Emine, *Osmanlı'da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar*, İstanbul, 1995.
- KOÇ, Ümit, *Savaştan Sanata İpek*, Elazığ, 2009.
- KURAT, Akdes Nimet, *Türk-İngiliz Münasebetlerinin Başlangıcı ve Gelişmesi (1553-1610)*, Ankara, 1953.
- KÜÇÜK, Cevdet - ERTÜZÜN, Tefvik, "Düyün-ı Umûmiyye", *DİA*, 10, İstanbul, 1994, s.61.
- LABAKİ, Boutros, *Introduction A L'histoire Economique Du Liban Soie Et Commerce Exterieur En Fin De Periode Ottomane: 1840-1914*, Beyrouth, 1984.
- MASTERS, Bruce, "Halep: Osmanlı İmparatorluğunun Liman Kenti", *Doğu ile Batı Arasında Osmanlı Kenti Halep, İzmir ve İstanbul*, (Edit: Edhem Eldem, Daniel Goffman, Bruce Masters), İstanbul, 2003.

OLSARETTİ, Alessandro, *Trade, Diplomacy and State Formation in The Early Modern: Mediterranean: Fakhr al-Din II, the Sublime Porte and The Court of Tuscany*, Montreal, 2005.

OWEN, Roger, “1840-1914 Döneminde Lübnan’da İpek Dokuma Endüstrisi. Çevre Toplumlarında Fabrika Üretiminin Önündeki Olanaklar ve Sınırlamalar Üzerine Bir Çalışma”, *Toplum ve Bilim Dergisi*, 23, İstanbul, 1983, s.53-73.

ÖZGÜR, Murat, “Türkiye’de İpekböcekçiliği”, *AÜDTCF, Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, 12, Ankara 1996, s. 95-106.

ÖZTÜRK, Mustafa, “1548 Tarihli Mufassal Tahrir Defterine Göre Beyrut”, *XII. Türk Tarih Kongresine Sunulan Bildiri*, III, Ankara, 1999, s.849-859.

ÖZTÜRK, Mustafa, *Tarih Felsefesi*, Elazığ, 1999.

ÖZVEREN, Y. Eyüp, “Beyrut”, *Doğu Akdeniz’de Liman Kentleri*, (Editörler; Çağlar Keyder, Y. Eyüp Özveren, Donald Quataert), İstanbul, 1994.

PAMUK, Şevket, *19. Yüzyılda Osmanlı Dış Ticareti*, Ankara, 1995.

SALİBİ, Kamal, *A House Of Many Mansions The History of Lebanon Reconsidered*, London, 1988.

SMİLİANSKAYA, I.M., “From Subsistence to Market Economy, 1850’s”, *The Economic History of The Middle East 1800-1914*, (Editör: Charles Issawi) London, 1966.

ŞAHİN, Afşin - Cengiz, Sibel, “16’ncı Yüzyıl Fiyat Devrimi ve Osmanlı İnan Savaşlarının Osmanlı İpekçilik Endüstrisi Üzerine Etkileri”, *İşletme ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 1-1, 2010, s.69-82.

ŞİŞMAN, Ayşin, *Osmanlı-Fransız Ticari İlişkileri 1740-1790 (Konsolos Arzlarına Göre)*, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Afyon, 2011.

TAŞKIN, Ünal, *Osmanlı İdaresinde Safed (1516-1600)*, Elazığ, 2011.

UYAR, Yeşim, *Karaca Said Efendi’nin Vasf-ı Cezzar Ahmed Paşa Adlı Eserinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi*, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Afyon, 2009.

VASİLİEV, A. A., *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, (Çev. Arif Müfid Mansel), Ankara, 1943.

VOLNEY, François, *Voyage en Égypte et en Syrie, pendant les années 1783, 1784 et 1785*, 2, Paris, 1822.

WEST, Louis C., “Commercial Syria Under the Roman Empire”, *Transactions of the American Philological Association*, 55, 1924, s.159-168.